Konut Kültürü ve Geleneksel Van Evleri

Vefa Taşdelen

"İnsan doğduğu evi düşlediğinde,
düş kurmanın olanca derinliği içinde o ilk sıcaklığa geri döner;
madde dünyasının oluşturduğu cennetin o çok ılık maddesinin bir parçası haline gelir."
(Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*)

1. Evin Halleri….

Mimari deyince, genellikle tarihi ve turistik değeri olan konak, köşk, mabet, saray gibi görkemli yapılar akla gelir. Gündelik yaşamın parçası olan, gösterişsiz, ama varoluşun beşiği olmasıyla da daha işlevsel olan evler, mimari sözcüğünün içinde ikincil planda kalırlar. Onlar mimari sözcüğünün içine kim bilir kaçıncı sıradan girebilirler, bunu çevremizde yapacağımız küçük denemelerle, mini anketlerle anlayabiliriz.

Ev, sadece fiziksel değeri olan bir yer değil, aile duygularının oluştuğu ve yaşandığı manevi bir mekândır da. Tıpkı insan bedeni gibi, kendini oluşturan öğelerden daha fazla bir anlama sahiptir. O da bir bedendir. İçinde canları barındıran bir candır. Aile bireylerini toplayarak bir araya getirir. Anne, baba, kardeş birbirlerine nasıl bağlılarsa, evlerine de öylece bağlılardır. Bu nedenle şu kadar tuğladan, bu kadar taştan, bu kadar ağaçtan oluşmuş bir yer değil, insanların içinde kendi aile ocaklarını kurdukları, bendi bacalarını tüttürdükleri, kendi kapılarını açıp kapadıkları, kendi pencerelerinden dünyayı seyrettikleri bir yerdir. İçinde aile oldukları, anne baba oldukları, kardeş bacı oldukları, ben oldukları, biz haline geldikleri, insanlara göründükleri, insanlara gittikleri ve insanların da kendilerine geldikleri bir yerdir. Bu nedenle tek tek ruhları, tek tek canları, tek tek bedenleri birleyip bütünleyen bir mabet gibidir. Sanki aile, evde olur, evle birlikte olur, bunu hep böyle algılarız. Sanki ev, aile olmanın bir gereğidir, sanki ev olmadan aile olmaz, sanki aile evdir, ev ailedir, böyle algılarız. Kim bilir, belki gerçekten de öyledir. Zira aile evle başlar, *evlenmek*le başlar. Evlenmek, sevgiyi bir çatı atına almaktır. İşte bu ihtimam gösterilen çatının, tüttürülen bacanın, yakılan ocağın, açılıp kapatılan kapının, basılan eşiğin adıdır ev. Kapının açılıp kapanması, ocağın yanması, bacanın tütmesi canlılığın, evin evliğinin işaretidir. Ev kurmak, aile olmaktır, ocak yakmaktır, baca tüttürmektir, bir çatı altında bir araya gelmektir. Ocağın sönmesi, ailenin dağılması ve canlılığın ortadan kalkması anlamına gelir. Ev ocaktır, ev, yuvadır. İçinde canlardan yeni canların oluştuğu, nesillerden yeni nesillerin türediği, güçlerden yeni güçlerin doğduğu ocaktır. İnsanların korundukları, doğup büyüdükleri, üreyip çoğaldıkları, çalışıp çabaladıkları, ihtiyarlayıp öldükleri yerdir. Bir hayatın, bir ömrüm içinde geçtiği yerdir. Sevinçlerin ve hüzünlerin, umutların ve umutsuzlukların, doğumların ve ölümlerin yaşandığı yerdir. İnsanı anlamak için evi anlamak gerekir. Kültürü anlamak için evi anlamak gerekir. Hayatı anlamak için evi anlamak gerekir. Şehri anlamak için evi anlamak gerekir. Ev, insanın yeryüzüne bağlanma çabasının ilk ve en önemli adımıdır. İlkin ev kurarak başlar yeryüzündeki hayat, sonra evlerden sokaklara, ovalara, tarlalara, okullara ve fabrikalara doğru yayılır. Dış dünyadan eve, evden dış dünyaya yayılan bir enerji, bir güç vardır. Dış dünyadan toplanan eve getirilir, ama ev de dış dünyada var olma gücünü tazeleyen, varolma direncini bileyen, insan ömrüne bir derinlik ve anlam kazandıran yer-

dir. Ev, kişinin kendisini, kendi özel hayatını oluşturduğu, kendi mahremiyet çizgilerini belli ettiği yerdir. Zira insanlar orada dış dünyadan, dış dünyanın varoluş alanından çıkıp kendi özel alanlarına geçtikleri, içinde kendileri oldukları, kendisi ile başkasına gittikleri, başkalarının da kendisi ile kendilerine geldikleri yerdir. Ev, bir ruhtur, bir tanımdır, bir adrestir. Yaşam birliğinin tohumudur, hayata doğru birlikte, el ele atılan ilk adımdır. İnsan evle, yeryüzüne bir düğüm atar, kalbini bağlar ona. Duygusal bir boyutu vardır. Çünkü ev, evlenmekle kurulur. Evin anlamı esas olarak evlenmektir. Ev, evlenen kişilerin yeridir ve evlenmekle kurulur. Evin temelinde sevginin gücü vardır. Ev yaşama gücünü ve direncini içinde biriktiren, yenileyen, güçlendiren ve kendi üyelerine paylaştıran bir yerdir. Evle birlikte köyler, şehirler, kasabalar, kentler oluşur ve ülkeler oluşur. Ama ilk önce ev oluşur. Ev çekirdektir, yeryüzündeki yerleşik hayatın ve bundan üreyen uygarlığın ilk tohumudur. Ev konuttur, göçmeden konmaya geçişin ilk belirgin adımıdır. Toprağa bağlanmanın, toprağı yurt edinmenin örfü ve âdetidir. Uygarlığa doğru güçlü bir çabadır.

Dünyanın her yerinde geleneksel mimariye yön veren temel ilke kültür, inanç ve gelenek kadar, binanın malzemelerini sağlayacak çevre ve evin kullanılabilir oluşunu temin eden, bir bakıma yine çevresel bir faktör olan iklim koşullarıdır. Çevre, mimari tarz üzerinde o kadar etkilidir ki, "Çevre evi yapıyor" denilse, yeridir. Sözgelimi ağacın bol olduğu yerlerde mimarinin şekillenmesinde ağacın ve ağaç işçiliğinin öne çıktığını, ağacın olmadığı yerlerde taş ve kerpiç gibi malzemelerin daha belirleyici olduğu görülmektedir. Ama her halükarda geleneksel mimariye yön veren husus, "elde edilebilirlik" özelliğidir. İnsanlar mimariye şekil verirken doğaya müracaat ederler, doğa onların talebini bir şekilde karşılar. Malzemenin temininde ve nakliyesinde "kolaylık" ilkesi esastır. Evlerin yapımında tercih edilen malzemeler, zor bulunan ve taşınması güç olan malzemeler değildir. Çevrenin sunduğu kolaylıktan yararlanılır. Bu nedenle malzemenin temininde ve nakliyesinde çevre belirleyicidir. Çevrenin sunduğu malzemelerle ev yapılır. Çevre ve mimari arasındaki bir başka etkileşim alanı da, kullanılan malzemenin, bölgenin coğrafyası ve iklim koşulları ile uyum içinde olması konusunda ortaya çıkar. Sıcağa ve soğuğa karşı mukavemet göstermesi, belirli bir konfor sağlaması, yaşama kolaylığı sunması, sıcağı serinletmesi, soğuğu yumuşatması, evi rutubetten ve diğer sağlıksız koşullarından uzak tutması esastır. Yağmur ve yağışın bol olduğu yerlerde, mimari bundan etkilenmeyecek taş, tuğla ve ağaçtan yapılır. Evin çatısı kiremitle ve yağmura dayanıklı diğer çatı malzemeleri ile örtülür. Ormanın olmadığı yerlerde, tuğlayı pişirecek odun da olmadığı için, taş ve kerpiçten (pişmemiş tuğla) yararlanılır. Evlerin tavan ve tabanları, su kıyılarında özel olarak yetiştirilen kavak ve söğüt gibi ağaçlardan yapılır.

Ev, toprağa ve yeryüzüne bir bağlanma biçimiyse, bazıları görkemli ve gösterişli konutlar kurarak güçlü bağlarla bağlanırlar, bazıları da kendi güçlerinden türeyen bir tevazu içinde yaşarlar. Gerçek şu ki, hiç kimse, başkalarının imkânlarını ve güçlerini kullanmadan, başkalarının yardım ve katkılarını görmeden sırf kendi gücü ile saray, köşk ve konak gibi sanatın, süslemenin, mimarinin, taş ve ağaç işçiliğinin bileşkesi olan görkemli binalar kuramaz. Ancak başkasının gücünü, emeğini ve imkânını da kullananlar görkemli konutlar yapabilirler. Anadolu insanı, genellikle kendi gücünün ve emeğinin eseri olan mütevazı konutlarda yaşamış, yaşamaya da devam etmektedir. Bu şekilde, doğanın kendilerine sunduğu imkânlara, kendi güç ve imkânlarını da katarak geleneksel konut mimarisini oluştururlar. Bu mimari tarzın özelliği, doğa ile uyum içinde olması, doğayı bozacak bir özellik taşımaması, işlevsel olması, kolay inşa edilebilir olması, sağlıklı ve kullanışlı olması, aynı zamanda ekonomik olmasıdır. Geleneksel mimaride ev, doğadan oluşur. Göç gibi, savaş gibi, kuraklık gibi, deprem gibi çeşitli nedenlerle terk dilmek zorunda kalındığında, kısa süre içinde yine doğaya döner. Taş taş olarak, toprak toprak olarak, ağaç ağaç olarak doğaya karışır. Geleneksel mimari, aslında doğadan farklı bir yer değil, doğanın bir parçasıdır. Doğanın canlılık ve varoluş kazandığı bir yerdir.

2. Geleneksel Van Evleri

İşte geleneksel Van evleri de başlıca bu üç doğal malzemeden, topraktan (kerpiç), taştan, ağaçtan yapılmıştır. Toprak, saman ve suyun bileşkesinden oluşan kerpiç, geleneksel Van evlerinin temel malzemesidir. Kerpiçle birlikte taştan da yararlanılır. Taban ve tavan döşemesinde ağaçtan yararlanılır. Evin rahatlığı, işlevselliği, sadeliği, sıhhiliği, ekonomikliği, iklim koşullarına uygunluğu ayı zamanda onun güzelliğini ve konforunu oluşturur. Evler, birbirlerine yapışık değil, müstakil bahçeler içine inşa edilir. Bahçe duvarı, bir tür "komşuluk duvarı" olur, komşuyu bir "hukuk" etrafında hem ayırır, hem birleştirir, ama aynı zamanda bir mahremiyet çizgisi çizerek özel olanı umumi olandan ayırır. Evin anlamı içinde komşuluğun da önemli bir yeri vardır. Zira ev demek komşu demektir. "Ev alma komşu al" diyen atasözü, bahçe duvarını bir ayrılık duvarı değil, bir dostluk ve kardeşlik duvarı olarak, bir hak ve hukuk etrafında inşa eder. Bahçe, yalnız estetik açıdan değil, içindeki kayısı, armut, elma, erik, kiraz, vişne gibi meyve ağaçları ile marul, domates, salatalık, fasulye, biber, pancar, maydanoz gibi sebzeleriyle ekonomik bir değer de taşır. Böylece estetik olanla ekonomik olanı birleştirir, salt çim, akasya, gül, karanfil gibi süs bitkilerinden oluşmaz. Meyve ağaçları estetik değerinin yanında ekonomik açıdan da değerlidir. Yetiştirilen sebzeler de öyledir, hem yeşillikleri, görünümleri, hem de ürünleri ile değerlidir ve ailenin geçimine doğrudan katkı sağlarlar. Ağaçlar her mevsimde farklı bir güzellik katarlar bahçeye. İlkbaharda çiçekleri ve yeşillikleriyle, yazın gölgeleri ve meyveleriyle, sonbaharda rengârenk yapraklarıyla, kışın karlı dalları ve tepeleriyle… Çiçeklerin meyveye durması, meyvelerin yağmur ve güneşle günden güne irileşip olgunlaşması hem güzel, hem doğal bir laboratuar olma özelliği ile eğiticidir. Yeni yetişen kuşakların doğa ile ilgilerini kurmada (topraktan bir ürün elde etmek, bir fidan dikmek, sebze ve meyve yetiştirmek anlamında) ilk adımdır. Çocuklar burada bakarak, görerek, yaşayarak, deneyerek öğrenirler. Van'da toprak o kadar verimli, iklim o kadar uygundur ki, pek çok sebze ve meyve türünü yetiştirmek mümkündür.

Bahçe, ev yaşantısından ayrı değil, onun bir devamı gibidir, eve dâhildir. Bunun en açık kanıtlarından biri, hem mutfak, hem de kiler görevini gören tandırlığın bahçede olmasıdır. Tandırlık yiyeceklerin saklandığı, fazla sıcak ve fazla soğuk olmayan bir yerdir. Kışın yanan sobanın sıcaklığından uzaktır, ama yakılan tandır nedeniyle yiyeceklerin buzlanmasını da önleyecek kadar ısıya sahiptir. Yazın da dibinin toprak olması nedeniyle yiyecekleri serin tutar. Tandırlığa adını veren tandır, ekmek pişirilen, adeta yere gömülü bir ocaktır. Tandırda pişen ekmeğin kendine özgü bir tadı, kokusu ve lezzeti vardır. Tandırlık, yaptığı mutfak ve kiler görevi ile yapı olarak evden ayrı, fakat ruh olarak ev yaşantısının bir devamıdır. Bahçenin, evin bir devamı olarak başka işlevleri de vardır: Sıcak yaz günlerinde ailenin serinleme ve eğlenme yeridir. Gece ve gündüz oturmaları için idealdir. Orada oturmak insana bir genişlik duygusu verir. Hem dışarıdadır, hem içeridedir. Hem evdedir, hem evin dışındadır. Bahçeye çıkmak, evrene açılmak gibidir. Bu nedenle evrenin genişliği hissedilir orada. Göz alıcı renk ve motiflerden oluşan el dokuması kilim ve halıları serip üzerine oturmak, paylaşılan zamanın güzellik ve coşkusuna sanatsal bir çeşni katar. Bir paylaşım anıdır bu, sadece evin üyeleri değil, komşu da oradadır. İşte bu birlikteliğin vazgeçilmezi, semaver çayıdır. Mangalda kızartılan eti ve Van gölünün bir hediyesi olan inci kefali de buna eklemek gerekir. Yoğrulan çiğköfteler de bahçe sefalarının gözdeleri arasındadır.

Malzemesini doğadan alan geleneksel Van evleri doğa ile barışıktır, doğanın bir parçasıdır. Bugün eski Van şehrine baktığımızda, oradaki evlerin hemen doğaya karışıverdiklerini görürüz. Taş doğaya, kerpiç doğaya, ağaç doğaya dönmüştür. Bu onların, sonsuzca yeniden kullanıma hazır oldukları anlamına gelir. Taşı yeniden kullanabiliriz, toprağı yeniden kerpiç yapabiliriz. Bu mimari biçiminde doğayı kirleten, doğanın şeklini bozan bir özellik yoktur. Terk edilen bir yerleşim yeri, çok geçmeden yerle bir olur. Evi doğaya dönmekten alıkoyan, onu yağmurdan yağıştan, güneşten ve sıcaktan koruyan, sürekli bakımdır. Bakımsız bir ev, doğaya

dönme arzusu güder, bunun için can atar. Evler ve sokaklar kısa sürede eriyerek yerle bir olur, izleri bile kalmaz. "Topraktan geldik ve toprağa döneceğiz" yönündeki halkın kendi içinde yaşattığı felsefe, mimari tarza da yansır. Kendini toprağa ait olarak gören insan, kendi yaşamını ve evini de toprağa uyumlu halde düzenleyerek alçak gönüllü bir yaşam felsefesinin pratiğini ortaya koyar.

Sonuç

Bu denemede, önce genel anlamda ev fikrinden, daha sonra da geleneksel Van evlerinden söz ettik. Gördük ki, geleneksel Van evlerinden söz etmek, bir konut türü üzerine konuşmanın ötesine geçer, bir yaşama biçiminden, bir yaşama felsefesinden bahsetmeye dönüşür. Geleneksel Van evlerinde olduğu kadar belki de başka hiçbir mimari tarzından söz etmek, bir yaşama ve varolma fikrinden söz etmek anlamına gelmez. Geleneksel Van evleri bütün bu anlamı kendi harcında, kendi çamurunda, kendi mayasında barındırır. Bu evlerin birer birer ortadan kalkması ile bu yaşam biçiminin, bu felsefenin, bu varolma tarzının da ortadan kalkacağını unutmamak gerekir. Görünen o ki, geleneksel Van evleri, sahip oldukları derin varoluşsal anlama rağmen, çağdaş konut tipine karşı güçlü bir direnç gösterememişlerdir. Kenar mahallelerde bile, geleneksel Van evlerinin yerine çok katlı binalar dikilmektedir. Bu işin bu kadar çabuk ve hızla oluşu, gerçekten de şaşırtıcı bir şeydir. Geleneksel Van evinin yaşam biçimini benimsemiş, bu gelenek içinde yetişmiş Vanlıların, bu geleneği güçlü bir şekilde sürdürecekleri beklenirken, çağdaş konut tarzını hemen benimsemeleri hayret vericidir. Bu gidişle Van evi, yaşanan bir yer olmaktan çıkarak turistik ve folklorik bir materyal haline gelecektir. Zira köylerde bile geleneksel malzemenin yerine, yaygın olarak çimento, demir, briket kullanılmaktadır. Acaba bu geleneksel Van evlerinin zamanını tamamladığı anlamına mı geliyor?